

КІЛЬКА СЛІВ ПРО ІМЕННИКОВУ ОМОНІМІЮ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Визначаючи омоніми як формальну тотожність і значеннєву несумісність, зазвичай залишають поза увагою необхідність обов'язкової тотожності граматичних категорій і значень слова-омоніма. Тип мови детермінує граматичні категорії та значення, які їй визначають формальну тотожність або нетотожність лексичних одиниць, або чи бути слову іменником, прикметником, дієсловом тощо й мати однакові або відмінні парадигматичні форми. Тобто якщо лексемі притаманний певний набір морфологічних категорій відмінка, числа, роду, часу і т. д., які формалізують себе за допомогою певних однакових граем, то щоб визнати повну омонімію, має бути інша лексична одиниця з аналогічним набором морфологічних категорій, формалізованих тими ж граемами, оскільки лише тоді можлива ідентичність плану вираження в усіх формах за різних, непов'язаних між собою лексичних значень. Якщо якась вимога – звукова, графічна, граматична тотожність і значеннєва несумісність – щодо явища омонімії не виконується, то йдеться про неповну (лише деякі з форм різні) або часткову (лише деякі, інколи одиничні, форми однакові) омонімію.

Ключові слова: омоніми-іменники; повні омоніми; неповні омоніми; часткові омоніми; омофони; омографи.

Явище омонімії потрапило в поле зору лінгвістів ще позаминулого століття. Уже в О.Потєбні й М.Бреалю, хоча ще без самого терміна *омоніми*, натрапляємо на аналіз мовних одиниць, тотожних за формою і різних за змістом. Упродовж усього минулого століття омонімія залишалася центральною проблемою лінгвістики, різні її аспекти вивчали й описували, наприклад, Ш.Баллі, Л.Булаховський, Д.Бутлер, В.Виноградов, Ж.Жильєрон, Л.Лисиченко, А.Мейє, Е.Ріхтер, Р.Меннер і багато інших. Однак, попри вивченість явища омонімії, усе ж залишаються деякі аспекти, що потребують додаткового уточнення, зокрема саме визначення омонімів, з'ясування їхньої специфіки, детермінованої уточненням розуміння явищ повної, неповної і часткової омонімії. Це й зумовлює актуальність пропонованої увазі читача статті та визначає її мету – на матеріалі іменника сучасної української мови, по-перше, уточнити визначення омонімів, і, по-друге, з'ясувати суть повної, неповної та часткової іменникової лексичної омонімії.

У мовознавчій традиції, визначаючи омоніми як тотожність форми і значеннєву несумісність, зазвичай залишають поза увагою необхідність обов'язкової тотожності не лише звукової та графічної структури слова, а й його граматичних категорій і значень. Тип мови детермінує граматичні категорії та значення, що далі визначає формальну тотожність або нетотожність одиниць лексичного рівня, чи інакше, бути слову іменником, прикметником, дієсловом тощо й мати однакові або відмінні парадигматичні форми. Тобто виконувати або не виконувати одну з умов омонімії – реалізувати тотожність плану вираження за тих самих

граматичних категорій та значень. Попри те, що І.Вихованець описує граматичні категорії та значення безвідносно до омонімії, наведемо його погляди, оскільки це допоможе зрозуміти важливість граматичного підґрунтя тотожності для повної омонімії. Твердження вченого такі: «... морфологічний тип мови впливає на структуру граматичних категорій і на способи вираження категорійних значень. Сучасній українській мові як мові флективного типу притаманний, зокрема, синкретизм афіксального вираження словозмінних морфологічних категорій, наприклад вираження відмінка, числа і роду прикметників за допомогою тих самих афіксів-флексій. [...] Категорії розрізняються сукупностями властивих їм **грамем**, тобто компонентів певної граматичної категорії. Наприклад, грамеми називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого і кличного відмінків формують категорію відмінка, а грамеми теперішнього, минулого і майбутнього часу – категорію часу. [...] Саме граматичні категорії найвиразніше у морфологічному плані відмежовують одну частину мови від іншої. У цьому протиставленні ядро граматичних категорій утворюють іменник і дієслово як центральні частини мови» [3, с. 28]. Отже, якщо довільній лексичній одиниці, залежно від її граматичної категорії, притаманний певний набір із морфологічних категорій відмінка, числа, роду, часу, способу, виду, особи, які в українській мові формалізують себе за допомогою певних граем, то для того, щоб визнати повну омонімію, має бути інша лексична одиниця з таким самим набором морфологічних категорій, формалізованих тими ж граемами, оскільки лише за

таких умов можлива ідентичність плану вираження в усіх формах лексеми, й обидві ці одиниці повинні мати різні, непов'язані між собою лексичні значення. Наприклад, омоніми *кома¹* «певний критичний хворобливий стан організму» і *кома²* «розділовий знак у реченні», *майка¹* «трикотажна сорочка без коміра і рукавів» і *майка²* «весняний жук» є повними, оскільки вони мають однаковий план вираження в усіх родових, числових і відмінкових формах, притаманних іменникові, і різний план змісту. Умовам повної омонімії також відповідають відношення між словами *мирно¹* «без війни; без сварок» і *мирно²* заст. «людно»; *якось¹*, *якось-то¹* «якимсь чином, не зрозуміло, як саме; ненароком» і *якось²*, *якось-то²* «одного разу». Якщо ж якась із засадничих – звукова, графічна та граматична тотожність і значеннєва несумісність – вимог щодо явища омонімії не виконується, то йдеться вже про *неповну* або *часткову* омонімію.

Неповна лексична омонімія виникає тоді, коли в системі парадигматичних форм, тотожних за планом вираження але різних за своїми лексичними значеннями, наявна хоча б одна відмінна форма, як-от: в іменникових омоніміях чоловічого роду *хист¹* «здібності; талант» і *хист²* діал. «огорожа; захисток», які різняться формою родового відмінка однини *хисту¹* і *хиста²*, крім того, омонімія *хист¹* фактично не має форми множини. Іншим прикладом можуть слугувати омонімії *циганка¹* «жінка циганської народності» – у кличному відмінку однини *циганко¹*, натомість *циганка²* «велике голка; циганська голка» і *циганка³* «зимовий сорт яблуні», що в кличному відмінку однини мають форми, відповідно, *циганко²* й *циганка³*. Загалом, *неповна* іменникова омонімія, чи відмінність якоїсь однієї/кількох із відмінкових форм омонімії, у сучасній українській мові є явищем не надто різноплановим. До її розряду переважно потрапляють омонімії-іменники чоловічого роду, що в родовому відмінку однини залежно від категорійного значення абстрактності/конкретності мають флективні морфеми -а або -у чи -а або -а і -у, наприклад, *бал¹* «великий вечір із танцями» й *бал²* «одиниця виміру сили

природних явищ; виражена цифрою оцінка» в родовому відмінку однини мають, відповідно, *балу¹* й *бала²*; *двір¹* «ділянка, де розміщені садибні будівлі; сільська хата з усім господарством» і *двір²* «монарх та його оточення» – *двора(у)¹* та *двору²*.

Характерною рисою іменника з погляду омонімії є те, що іменникові лексеми можуть творити омонімію як у межах винятково іменника, так і вступати в омонімічні зв'язки зі словами, належними до фактично всіх наявних у сучасній українській мові граматичних розрядів слів. Стосовно власне-іменника зазвичай йдеться про повну або неповну омонімію, а поза ним – про *часткову*, яку також ще прийнято називати міжчастиномовною, лексико-граматичною, оскільки омонімічні зв'язки виникають не лише між іменниками, а й словами інших лексико-граматичних розрядів. Загальна кількісна тенденція, що її засвідчує «Словник української мови» [5], міжчастиномоної омонімії сучасної української мови така: а) іменник + не іменник становить 109 омонім; б) займенник + не займенник – 10; в) дієслово + не дієслово – 1; г) прикметник + не прикметник – 29; г) дієприкметник + не дієприкметник – 21; д) прислівник + не прислівник – 22; е) частка + не частка – 24, й усі ці пари утворили омонімії, що належать до лексико-граматичних розрядів частки та сполучника; є) вигук + не вигук – 9. Тобто статистично найчастішою частковою омонімією представлена в іменника, що виникає внаслідок ототожнення окремих його форм та прикметника, наприклад: *злотий¹* поет., прикм. «зроблений із золота», *злотий²* ім. «грошова одиниця в Польщі; у Давній Україні назва монети вартістю 15 копійок»; *мисливий¹* заст., прикм. «розумний» і *мисливий²* ім. «мисливець». Хоча можливі також випадки виникнення часткової омонімії між самими іменниками. Це відбувається тоді, коли омонімізуються іменники з різними родовими категоріями – жіночого й чоловічого родів, як-от: *лінь¹* розм., ж. р. «те саме, що лінощі» і *лінь²* ч. р. «дуже міцний і тонкий канат» і, відповідно, у відмінкових формах:

		Однина	
		<i>лінь¹⁻²</i>	
Н.	<i>лінь¹</i>		<i>лінь²</i>
Р.	<i>ліні¹</i>		<i>ліня²</i>
Д.	<i>ліні¹</i>		<i>ліню²</i>
З.	<i>лінь(і)¹</i>		<i>лінь(я)²</i>
О.	<i>лінню¹</i>		<i>лінем²</i>
М.	<i>в (на) ліні¹</i>		<i>в (на) ліні²</i>
К.	<i>лінь¹</i>		<i>лінь²</i>
		Множина	
		<i>бали¹⁻²</i>	
Н.	<i>ліні¹</i>		<i>ліні²</i>
Р.	<i>лінів¹</i>		<i>лінів²</i>
Д.	<i>ліням¹</i>		<i>ліням²</i>
З.	<i>ліні¹</i>		<i>ліні²</i>
О.	<i>лінями¹</i>		<i>лінями²</i>
М.	<i>в (на) лінях¹</i>		<i>в (на) лінях²</i>
К.	<i>ліні¹</i>		<i>ліні²</i>

На відміну від неповної, *часткова* лексична омонімія виявляє себе не як відмінність в одній/кількох формах парадигми, а як збіг окремих форм різних слів:

а) повнозначних змінних частин мови: іменника і прикметника, іменника і дієслова тощо, як-от: *гласний¹* прикм. «відкритий, публічний» і *гласний²*

ім. заст. «член місцевого самоврядування в царській Росії»; *лютий¹* ім. «другий календарний місяць року» і *лютий²* прикм. «хижий, злий; надзвичайної сили вияву»; класичні *мати¹* ім. «жінка стосовно дитини, яку вона народила» і *мати²* дієсл. «володіти чимось, посідати щось»; б) повнозначних змінних і повнозначних незмінних, наприклад іменника і прислівника: *зарання¹* ім. «ранній час» і *зарання²* присл. «рано-вранці; задалегідь»; *окіл¹* ім. «околиця», *окіл²* присл. «навкруги, навколо, довкола» і *окіл³* прийм.; в) повнозначних і неповнозначних незмінних частин мови, наприклад: *са́ме¹* середній рід означального займенника *са́мий, са́ме²* присл., *са́ме³* частка і *са́ме⁴* спол.; *хоч¹* част. і *хоч²* спол. тощо.

Іменник також може утворювати тип *часткової* омонімії з невідмінюваними словами. За таких умов збігатимуться фактично лише форми називного (або якогось іншого, хоча й не часто) відмінка і власне невідмінюване слово, наприклад: *ага¹* част., *ага²* виг., *ага³* ім. «титул поміщика, начальника, старшини в Туреччині, Ірані, дореволюційному Закавказзі»; *бац¹* діал., виг., *бац²* діал., ім. «старший вівчар»; *віра¹* виг. «вгору», *віра²* ім. «упевненість у чомусь, довіра»; *коло¹* ім. «замкнена крива; предмет, що має форму круга або кільця; замкнений ланцюг подій, справ, процесів; певна група людей», *коло²* прийм. «для позначення кого-, чого-небудь поблизу чогось; для позначення приблизної кількості»; *мило¹* ім. «речовина для миття і прання», *мило²* присл. «приємно, лагідно, прихильно, симпатично»; *рад¹* прикм. «сповнений радості, задоволення з якогось приводу», *рад²* ім. «одиниця поглинутої дози іонізуючого проміння»; *слід¹* ім. «відбиток ноги чи лапи на якій-небудь поверхні; знак від чогось; щось, що збереглося від знищення», *слід²* присудк. сл. «треба, необхідно, потрібно, варто»; *як¹* ім. «велика жуйна рогата тварина», *як²* присл. «означає питання про спосіб дії, стан, обставини; яким чином; уживається на позначення вищого ступеня виявлення дії, стану», *як³* спол., *як⁴* част. Загалом омоніми цього типу відповідають таким структурам: а) іменник + прислівник + частка: *гаразд¹* ім. «щастя, благополуччя», *гаразд²* присл. «добре, як слід», *гаразд³* част. «хай буде; згода»; б) іменник + прислівник + сполучник: *раз¹* ім. «означає однократність дії», *раз²* присл. «якось, одного разу», *раз³* спол.; в) іменник + прислівник + прийменник: *окіл¹* ім. «околиця; оточення», *окіл²* присл. «довкола, навкруги», *окіл³* прийм.; г) іменник + сполучник + частка: *помісь¹* ім. «порода, потомство, виведені внаслідок схрещування різних видів рослин, тварин», *помісь²* спол., *помісь³* част.; г) іменник + прийменник + вигук: *о¹* ім. «літера на позначення голосного «о», *о²* прийм., *о³* виг.; д) іменник + прислівник + сполучник + частка: *як¹* ім. «велика жуйна рогата тварина», *як²* присл. «яким чином», *як³* спол., *як⁴* виг.; е) іменник + сполучник + частка + вигук: *а¹* ім. «літера на позначення голосного «а», *а²* спол., *а³* част., *а⁴* виг.

Виявом часткової омонімії можна також вважати *омофонію* та *омографію*. Так, за умов звукової однаковості, але графічної відмінності прийнято говорити про *омофони* і явище *омофонії*. Зауважимо, що тут можна говорити і про омонімію в

якнайширшому сенсі цього поняття, оскільки усна форма реалізації мови первинна щодо писемної, то все, що звучить однаково, має ідентичний звуковий план вираження, але різні, непов'язані значення є омонімами¹. Звукову тотожність за умови різного запису й значень у сучасній українській мові ми схильні розглядати як *омофонію* і зараховувати до неї такі приклади *омофонів*: *Чад¹* «назва держави», *Чад²* «назва улоговини», *Чад³* «назва озера» і *чад⁴* «окис вуглецю»; *Тигр¹* «назва ріки» і *тигр²* «великий хижий звір»; *Марганець¹* «назва міста» і *марганець²* «хімічний елемент». За графічної однаковості, але звукової відмінності (для сучасної української мови з її фонематичним принципом письма – це переважно наслідок акцентуаційних відмінностей) лексичних одиниць із різними значеннями йтиметься про *омографи* й *омографію*, наприклад: *кожух* «одяг» і *кожух* «технічна деталь», класичні приклади *атлас* «збірник карт» і *атлас* «тканика», *замок* «будівлями, звичайно оточене високим кам'яним муром із кількома вежами» і *замо́к* «пристрій для замикання дверей; застібка». Ю. Шевельов схильний такий тип відношень зараховувати до *паронімії*, чи слів, близьких, схожих планом вираження, але різних за значенням: «Слова однакового звукового складу і різного значення, коли вони відрізняються наголосом, як-от *замок* – *замо́к*, *город* – *горо́д*, *підсумок* – *підсу́мок*, не є гомоніми. Вони збігаються тільки на письмі, а в мові наголос відрізняє їх цілком чітко. Слова, що відрізняються тільки одним звуком, звуться пароніми (напр., *коза* – *коса*, *коса* – *роса*). Отже, ці слова можна називати наголосовими паронімами» [7, с. 42]. Із таким твердженням доречно було б погодитися, однак, приймаючи цю точку зору, доведеться переструктурувати не лише омонімію, а й паронімію в межах лексики національної мови. Загалом, як слушно стверджує О. Тодор, «в українській мові є досить велика кількість слів, які існують у вигляді двох фонетичних варіантів, до того ж часто різницю їх фонемного складу визначає місце наголосу, наприклад: *алфа́віт*, *догові́р* [...]». Те, що у всіх цих варіантах маємо не різні слова, а саме фонетичні варіанти того самого слова, не викликає сумнівів, бо між ними неможливо виявити ніяких розбіжностей ані у значенні, ані у вживанні, ані у стилістичних конотаціях. Від цих слів принципово відрізняються такі пари, де, як видається на перший погляд, те саме фонетичне співвідношення супроводжується диференціацією значень, а також відмінностями у словотворенні, слововживанні тощо. Тут уже йдеться про *омографи*, тобто про різні слова, які випадково збігаються за написанням в українській мові» [6, с. 73]. Хоча з погляду кількісних ознак, *омографи* однаково поширені як серед іменників, так і серед прикметників, на що також вказує О. Тодор:

¹Див. визначення омонімів, наприклад Л. Булаховського: «Омонімами називаються два або кілька слів, що однаково звучать, але мають зовсім різні значення» [1, с. 46]; Є. Кротевича, Н. Родзевич: «Омоніми – слова, однакові за звучанням і різні за значенням» [4, с. 110]; Ю. Шевельова: «Слова, що вимовляються однаково, але мають зовсім різне значення, звуться гомоніми» [7, с. 41]; В. Виноградова: «Омоніми – це різні за своєю семантичною структурою, а іноді й за морфологічним складом, але тотожні за звуковою будовою» [2, с. 7].

«... найбільше омографів серед прикметників та іменників (приблизно в однаковій пропорції), менша кількість омографів-прислівників (*ніде* – немає де, *ніде* – у жодному місці; *нізвідки* – немає звідки, *нізвідки* – із жодного місця; *ніколи* – немає часу, *ніколи* – у жодний час; *нікуди* – немає куди, *нікуди* – у жодне місце; *ніяк* – немає як, *ніяк* – жодним способом; *якось* – невідомо як, як-небудь, *якось* – одного разу, *колись*; *зараз* – негайно, цієї ж миті, *зараз* – за один раз» [6, с. 73].

Омофонія в межах іменника проявляє себе доволі яскраво й щодо *омофонів*, то передусім прийнято розрізняти омоніми-загальні та власні назви, наприклад: *Балабан* [прізвище], *балабан* «трав'яниста рослина зі суцвіттями білих квіток», *балабан* «птах родини соколових»; *Ампер* [прізвище], *ампер* «одиниця виміру сили електричного струму»; *Барка* [псевдонім], *барка* «річкове судно без палуби для перевезення вантажу»; *Бор* [прізвище], *бор* «хімічний елемент»; *Вовк* [прізвище], *вовк* «хижак родини собачих»; *Куліш*

[прізвище], *куліш* «страва з каші»; *Оман* [держжава], *оман* «багаторічна трав'яна рослина»; *Плющ* [прізвище], *плющ* «в'юнка рослина»; *Рея* [у грецькій міфології мати олімпійських богів], *рея* «круглий брус, який прикріплюють до щогли або стеньги судна, залишаючи його рухомим».

Отже, **омоніми-іменники, яких у сучасній українській мові найбільше, найчастіше формують тип повної та неповної омонімії.** Так, згідно з підрахунками, за «Словником омонімів української мови» [5] із загальної кількості омонімічних лексем омоніми-іменники становлять 1 362 одиниці, з яких повних – 1 253 і неповних – 159. Щодо часткової омонімії, то іменник тут радше є підґрунтям виникнення лексико-граматичної, чи міжчастиномовної, омонімії, а також омофонії та омографії. Можливість чіткішого розмежування повної, неповної та часткової омонімії й у межах іменника, а також інших частин мови, є наслідком доповнення самого визначення *омоніма* граматичною складовою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства [Текст] / Л. А. Булаховський. – Вид. друге, виправлене та доповнене. – К. : Держ. учб.-пед. вид-во «Радянська школа», 1959. – 307 с.
2. Виноградов В. В. Об омонимии и смежных явлениях [Текст] / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1960. – № 5. – С. 3–17.
3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови [Текст] / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : «Пульсари», 2004. – 398 с.
4. Кротевич Є. В. Словник лінгвістичних термінів [Текст] / Є. В. Кротевич, Н. С. Родзевич. – К. : Ви-во АН УРСР, 1957. – 235 с.
5. Словник української мови [Текст] / за ред. І. К. Білодіда. – Т. I–XI. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
6. Тодор О. Омографи: смислорозрізнавальна роль наголосу [Текст] / Олена Тодор // Культура слова. – № 67–68. – 2007. – С. 73–79.
7. Шевельов Ю. Нариси сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953) [Текст] / Юрій Шевельов. – К. : Темпора, 2012. – 664 с.

*О. М. Дзмска,
НаУКМА, Киев, Украина*

НЕСКОЛЬКО СЛОВ ОБ ОМОНИМИИ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

В статье представлено уточнённое определение омонимов с учетом грамматического аспекта тождества лексических единиц, проиллюстрировано полную, неполную и частичную омонимию в пределах имени существительного. Традиционно определяя омонимы как тождество формы и несовместимость значения, часто не обращают внимания на необходимость обязательного тождества грамматических категорий и значений слова-омонима. Тип языка детерминирует грамматические категории и значения, которые в свою очередь определяют тождество или нетождество лексических единиц, либо иными словами, быть или не быть слову существительным, прилагательным, глаголом и т. д., а также иметь либо одинаковые, либо различные парадигматические формы. То есть реализовать тождество плана выражения при тех же грамматических категориях и значениях. При условии если лексема имеет тот же набор морфологических категорий склонения, числа, рода, времени и т. д., формализующих себя при помощи тех же граммем, то для признания полной омонимии должна быть другая лексическая единица, с аналогичным набором морфологических категорий, формализованных теми же граммемами. Только при таких условиях возможна идентичность плана выражения во всех формах при различных, несвязанных между собой лексических значениях. Если же какое-то из условий полной омонимии – звуковое, графическое, грамматическое тождество и смысловая несовместимость – не выполняются, то тогда речь идет о неполной омонимии (только некоторые из форм различны) или же о частичной омонимии (только некоторые, иногда единичные, из форм совпадают).

Ключевые слова: омонимы-имена существительные; полные омонимы; неполные омонимы; частичные омонимы; омофоны; омографы.

ON UKRAINIAN NOUN HOMONYMY

In the article, taking into consideration the grammatical aspect of the lexical units identity, the definition of the homonyms is specified, and the nature of the full, half-, and partial homonyms is made more accurate. The nouns of the Ukrainian language make the empirical base of the investigation. Traditionally, the necessity of the identity of the grammatical categories and values of the words has been ignored when identifying the homonyms as the same forms with different unrelated meanings. The type of the language determines the grammatical categories and values of the words. Then these categories and values determine the formal (sound and spelling) identity or non-identity of the lexemes with different meanings, or 'to be or not to be' of the noun-homonyms, verb-homonyms, etc. So the words of the same categories of parts of speech, the same paradigms, the same spelling and pronunciation but with different unrelated meanings constitute the full homonyms type. When some essential features of the full homonymy – sound, spelling, grammatical identity, and semantic difference – are not realized, we speak of half-homonyms and partial homonyms. We can speak about the half-homonymy when only some forms in paradigm have the sound or spelling dissimilarity; and about the partial homonymy, when the majority of the forms in the paradigm have the sound or spelling dissimilarity; yet bought types always have different unrelated meanings. In the modern Ukrainian language, particular homonyms include homophones and homographs.

Keywords: noun-homonyms; full homonyms; half-homonyms; partial homonyms; homophones; homographs.